

MOĞOLLARDA SÜT KARDEŞLER KURUMU

(*EMILDÄŞ VE KÖKÄLDÄŞ*)*

ISTVÁN VÁSÁRY

(Budapeşte)

Çev.: Hülya UYSAL **

1. Süt kardeşler, başka bir deyişle aynı kadın tarafından emzirilmiş olmalarından dolayı birbirlerine akraba olan bireyler tüm dünyada bilinmektedir. Süt kardeşlik, özel bir önem taşıdığı için akrabalık ilişkileri içerisinde görünmüş ve insan ilişkilerinin daha güçlü olduğu ilkel toplumlarda her zaman önemli bir yer teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra emzirme alışkanlığı, aynı zamanda feodal toplumlarda da bilinmekteydi. Bu alışkanlık, teknik uygarlıktan etkilenmeyen bölgelerde, neredeyse günümüze kadar sürdürülmüştür ve bu bölgelerde çeşitli sebeplere bağlı olarak annelerinin göğüsleri kuruduğu zaman çocukların beslenmesi için sadece bu yola başvurulmuştur. Dünyanın farklı halk masallarında, süt kardeşlerden bahsedilmesine rağmen onlar, hiçbir zaman aile çerçevesini aşmazlar ve sosyal hayatta gerçek bir değer kazanmazlar. Bu nedenle süt kardeşlik üzerine yapılan araştırmalar, etnoğrafya otantikliği ve etnoloji içinde kalmıştır. Bununla beraber, 13.-17. yüzyıllar arasındaki Moğol Devletleri'yle ilgili kaynaklar detaylı bir biçimde incelenirse, süt kardeşlikle bağlantılı olan

* Çeviri, yazar tarafından kontrol edilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

E-Posta: uysalh@ankara.edu.tr

emildäş ve *kökäldäş* terimlerine ulaşılmaktadır. Bu terimlerin kullanımı ve atfedilen bireylerin sosyal rolü, kraliyet soyundan gelen süt kardeşlerin sosyal hiyerarşide önemli bir konum kazandığını ve ayrıca onların derecelerinin belirli bir boyutta kurumsallaşmış olduğunu açıkça göstermektedir. Fikrimce, bu ilginç olgu, bugüne kadar başka bir yerde açıklanmamıştır. Bu sebeple bu iki terimi aşağıda açıklamaya çalışacağım.

2. Süt kardeşler kavramı, Moğol döneminden önce Türkler arasında bilinmekteydi. Ama bu durum, hiçbir şekilde onlara herhangi bir sosyal önem verildiğini göstermemektedir. Onlar için kullanılan terim *ämigdäş*'ti ve ilk olarak bu terim 11. yüzyıl sözlükbilimcisi Kaşgarî tarafından açıklanmıştır. Kaşgarî'nin tanımı ise şöyledir: "Meme için *ämig* denir. Bir memeden emen iki çocuğa *ämigdäş* derler; ve bu sözcük 'emmekte arkadaş' anlamındadır."¹ Kaşgarî'nin tanımı, sözcüğün kökenini doğru bir biçimde ortaya koymaktadır. Modern bir biçimde ifade edilecek olursa "kadın göğsü" anlamına gelen *ämig* adına *-däş* türetimsel biçimbiriminin eklenmesiyle elde edilen *ämigdäş* türemiş bir sözcüktür. *-daş* / *-däş* türetimsel biçimbirimi, eski ve modern Türk dillerinde herkesçe bilinmekte ve bir şeyi paylaşma, bir şeyde arkadaş, yoldaş olma düşüncesini ifade etmektedir.² *ämig* adı Eski Türkçede "kadın göğsü" için kullanılan genel bir sözcüktür. Modern Türk dilleri içindeyse sadece Tuvacada yaşamaktadır.³ Ayrıca, *ämig* neredeyse bütün Türk dillerinde bilinen *äm-* / *em-* eyleminden türetilmiş bir addır.⁴ *ämigdäş* terimi, Moğol döneminden sonra, oldukça sınırlı sayıda belgede ve dilde yaşamını sürdürmüştür. *Ämügdäş* 14. yüzyıl eseri olan Kutb'un *Husrav ü Şirin*'inde görülmektedir⁵, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman'ın Çağatay sözlüklerinde *ämügdäş* için belirsiz, güvenilmez veriler bulunmaktadır.⁶ Ancak söz konusu sözcük, 15.-16. yüzyıl Osmanlı

¹ Wa yuqālu li-l-ṭadyi "*ämig* (أمیگ)", wa yuqālu li-l-raḍī'ayni min ṭadyin wāḥidin "*ämigdäş* (أمیگدش) ay muşāhibu'l- ṭadyi. (Rif'at, cilt I, s. 341; Atalay, cilt I, s. 407).

² Bk. Gabain, *ATG*, s. 63; Brockelmann, *OTG*, s. 97-98; Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 36-37; Menges, *MMX*, s. 37-39.

³ Kaşgarî'den, Uygur ve Türk metinlerinden *ämig* sözcüğü için elde edilen veriler bulunmaktadır. Bu veriler için bk. Clauson, *EDT*, s. 158-159. Tuvaca *ämig* "göğüs, meme" için bk. Radloff, *Wb.* I, s. 954 ve *TuRS*, s. 613.

⁴ Bk. Severtjan, *ÉS* I, s. 271-272 ve Clauson, *EDT*, s. 155.

⁵ Kutb *ämigdäş* (اموگدش) (A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husräv u Širīn Quṭba* III, Warszawa 1961, s. 20; bk. È. N. Nadžip, *Istoriko-sravnitel'nyj slovar' tjurkskich jazykov XIV veka* I, Moskova 1979, s. 238.

⁶ Çağatayca *emügdäş* "frère de lait, ami intime" (PdC, s. 137), "mamedaş, süt kardeş, rizâ'i" (ŞS, s. 62), ŞS'nin sözcüğü PdC'den aldığı açıktır. Bütün iyi ve eski

belgelerinde oldukça sık geçmektedir.⁷ Modern Türk dilleri içinde sadece Tuvaca ve Özbekçe onu korumaktadır, ayrıca bu sözcük, arkaik bir terim olma özelliği taşımaktadır.⁸

Çoğu Modern Türk dilinde *ämig* ve *ämigdäs*'in eski bir sözcük olarak görülmesi ya da ölü bir sözcük olarak değerlendirilmesi *äm-* ile *-čäk*'in yeni türevinin başka bir deyişle *ämčäk*'in (“göğüs”) ortaya çıkmasıyla açıklanabilir. Bu biçim, bütün Kıpçak dillerinde (Karaimce, Nogayca, Kumukça, Kazan Tatarcası, Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca), Özbekçede, Modern Uygurcada ve Türkmencede yaygınlaşmış gibi görünmektedir.⁹ Oysa eski türev *ämig* yok olmuştur. Sonuç olarak birkaç modern dilde (Kumukça, Kazan Tatarcası, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca ve Özbekçe) süt kardeşler adı, onun benzer biçimlerinde *ämčäktäs*'tir.¹⁰

Geçmişe dönülünce, Moğol döneminden önce, yani 13. yüzyılda *ämigdäs* teriminin süt kardeş için kullanıldığı ve modern çağlarda, yani 19.-20. yüzyıllarda ise *ämčäktäs* teriminin genel bir kullanım alanına sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ama bununla birlikte, Moğol döneminde ve sonraki yüzyıllarda, “süt kardeş”i belirtmek için iki özel terim daha yaygın bir biçimde kullanılmıştır: *emildäs* ve *kökäldäs*. İki terim de Türkçe sözlükçülüğünde az bilinen terimler arasında yer almakta ve sıklıkla yanlış yorumlanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu terimlerle ilgili olan her bir veri parçasını incelemek gerekmektedir.

Çağatay sözlükleri, bu biçimi dikkate almadıkları için PdC'nin *emügdäs*'i çok şüpheli, belirsiz görünmektedir.

⁷ Osmanlı Türkçesinde yer alan *emügdeş*, *emigdeş* (*Tarama Sözlüğü* III, s. 1464) ile ilgili birkaç örnek bulunmaktadır. — Osmanlı Türkçesi ve modern Türkçede *emik* “sucked, sucked dry; that is frequently sucked, as a bruise, bruised, sore” (Redhouse, s. 200), “krásnoe pjatnó na kóže ot sosánija” (*TuRS*, s. 271) *em-* eyleminden türetilen bir isim-fiil biçimidir ve bu biçim, Orta Osmanlı Türkçesi döneminde *emigdeş* biçiminde bulunan *emig* sözcüğünden farklıdır (bk. Clauson, *EDT*, s. 158).

⁸ Tuvaca (Soyon) *ämigdäs* “der Milchbruder” (Radloff, *Wb.* I, s. 954). Modern *TuRS*'da bu sözcük açıklanmamıştır, sadece onun temel sözcüğü *ämig* verilmiştir (Karşılaştırınız yukarıda yer alan 3. not). Özbekçe *emikdoš* “molóčnyj brat, molóčnaja sestrá” (*UzRS*, s. 554) epik şiir *Alpomış*'te geçen arkaik bir terimdir.

⁹ Codex Cumanicus'ta *emčäk*, Ibn Muhanḡā, Abū Ḥayyān'da *ämčäk*, Karaimcede *ämčäk* (K, H), *ömčak* (T), Nogaycada *ämšäk*, Kumukçada *ämčäk*, Kazan Tatarcasında *imčäk*, Kazakça ve Karakalpakçada *emšek*, Kırgızcada *ämčäk*, Özbekçede *emčak*, Modern Uygurcada *amček*, *emček*, Türkmencede *ämjäk*.

¹⁰ Kumukça *ämčäk qızardaš* “molóčnaja sestrá” (*KuRS*, s. 375), Kazan Tatarcasında *imčäktä* (*TaRS*, s. 168), Kazakça *emšektes* (*Kazach-mongol tol'*, Ulan batur 1977, s. 98), Karakalpakça *emšekles* (*RKaS*, s. 438), Kırgızca *ämčäktäs* (*KiRS*, s. 952), Özbekçe *emčakdoš* = *emikdoš* (*UzRS*, s. 555).

3. “emildäş” terimi, Altın Orda Devleti’nde, ondan sonra varislerinde, Kırım, Kazan, Kasım Hanlıklarının yanında Nogay Ordasında da kullanılmış ve söz konusu terim *emil*’den (göğüs) türetilmiştir. Ancak bu sözcük, tek başına açıklanamamakta, sadece *-däş* ile ilişkilendirilmektedir. *-l*, hem Türkçede hem de Moğolcada eylemlerden adlar türetmektedir, ama ikincisinde daha türetimsel görünmektedir.¹¹ İlginç bir benzerlik, sadece Altın Orda Devleti’nin yazışmalarında yer alan *ötül* “talep, başvuru” sözcüğünde de görülmektedir. Bunun yanında söz konusu sözcüğün *ötüg* biçimi de kullanılmaktaydı.¹² *-g* biçimbiriminin yerine *-l* biçimbiriminin tercih edilmesinin sebebi, Türkçe olmasına rağmen *-l* biçimbiriminin Moğolcada yaygın kullanılan bir biçimbirim olması ve Moğolcanın bu coğrafyada etkili olmasıdır. Bu nedenle *ämildäş*, *ämigdäş*’in yerini almıştır.

“ämildäş” sözcüğü ilk olarak 14. yüzyılda *Tuhfat*’ta (*Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l- Lügati’t Türkiyye*) ortaya çıkmıştır.¹³ Bu sözcük, Altın Orda Devleti’nin dilinin Kıpçakça olduğunu açıkça göstermektedir. 16. yüzyıl Kırım Hanlığında, *süt kardeş* olgusu sosyal hiyerarşide bilinmekteydi. 1516’da Moskova Rus büyük prensi Kırım Hanı’na şikayette bulunmuştur: *A včeras’, gospodine, prišod ko mne, tvoi ljudi siloju Mamak duvan da Jansufu imildeš so mnogimi ljudmi, da u kazny pečat’ moju sorvali.* “Ve dün, beyefendim, senin hizmetçilerinden Mamak duvan ve Jansufu imildeš, birçok kişinin eşliğinde bana geldi, ve hazineden benim mührümü zorla aldı.”¹⁴ Hem Mamak hem de Yanşüfî, Kırım mahkemesinin yüksek mevkili kişilerinden olmalıydı. 16. yüzyılın ortasında, Şâhib Girây Hân’ın saltanatı süresince tekrar *süt kardeş* adını duyarız, bu kez Emîn Girây Sultân’ın kiler: *Vä yanlarında sultāning ämildäšläri, hāšš nökärläri iki bing qadar adam qaldî.* “Ve sultanın süt kardeşleri ve özel hizmetçileri onun çevresinde durdular, iki bin kişi hep birlikte.”¹⁵ Burada süt kardeşler, özel

¹¹ Türkçede *-l* için bk. Gabain, *ATG*, s. 72; Brockelmann, *OTG*, s. 115-116; Zajączkowski, *Sufiksy*, s. 86-87.

¹² *Ötül* ve *ötüg* için bk. I. Vásáry, Mongolian impact on the terminology of the documents of the Golden Horde, *Acta Orientalia Hungarica* 48 (1995), s. 481-482. Ayrıca *ötüg* için bk. Clauson, *EDT*, s. 51; Doerfer, *TMEN II*, Nr. 574.

¹³ Clauson, sözcüğü *ämildäş* biçiminde doğru okur (*EDT*, s. 160), ama sonra hatalı olarak onu *ämigdäş*’ biçiminde değiştirir. Fazylov ve Zijaeva da sözcüğü *ämikdäş* biçiminde verir (*Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku*, Taşkent 1978, s. 273). Doğru okumanın *lām*’lı biçim olduğu açıktır.

¹⁴ G. F. Karpov, *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskogo gosudarstva s Krymskoju i Nogajskoju ordami i Turciej II*, Spb. 1895, s. 286.

¹⁵ Ö. Gökbilgin, *Tarih-i Şâhib Giray hân (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551)*. Ankara 1973, s. 50. Gökbilgin sözcüğü *ämäldäş* olarak okur ve

hizmetçilerinin yanında olurlar, büyük ihtimalle onların görevi korumaların görevine benziyordu.

Prens Kurbskij tarihinde, Kazan Hanlığında süt kardeşlerinin mevcudiyetinden söz edilirdi. “*imildeši*” terimi *mamiči, jaž byvajut pitaemi edinem soscom s carskim otročatem* “Süt kardeşler kraliyet çocukları gibi aynı göğüsten beslenenlerdir.”¹⁶

Süt kardeşler, Nogaylar arasında da aynı ad altında bilinmekteydi. İsmail’in Nogay Prensi olan oğlu Tınbay Murza, 1564’te Rus Kralı Ivan Vasil’eviç’e mektubunda Ivan’ın Almanlar ve Polonya kralına karşı bir savaş açmayı planladığını duyduğunu yazmıştır. O kendisi, önemli bir adamı olan Prens Mamay’ın liderliğinde Ivan’a yardım etmek için askeri birlikler göndermiştir. “Ondan sonra, benim süt kardeşim ‘imildeš’ Bachtı Keldi, ben de onun gibi aynı göğüsten beslendim. Onların ikisi benim gibi aynı göğüsten beslendiler. Onlar benim güvenilir adamlarımdır. Ben kendim seçtim ve onları gönderdim. Ve Soltay imildeš. Sen bu iki kişiyi benimle aynı derecede say.” (*Da posle ego imildeš moj Bachtı Keldi imildeš, a jaz s nim kormlen u odnich grudej. I oba oni u odnich grudej so mnoju kormleny. A u menja približennye oni ljudi. Jaz’ sam izobrav poslal. Da Soltaj imildeš. I ty by tech dvu čelovek požaloval kak i menja.*)¹⁷ Burada süt kardeşliğin işlevi açık bir biçimde tanımlanmaktadır: Onlar özel görevleriyle, emniyete alınmış yöneticinin sırdaşlarıydı. *Emildäš*, kız süt kardeşleri de belirtiyor olabilir. Aynı Tınbay murza, 1565’te IV. Ivan’a mektubunda, onun kız süt kardeşinden bahsetmiştir: *moja imildešica Akčanoju zovut* “Benim kız süt kardeşimin adı Akčana’dır.”¹⁸ Tuhaf Türkçe-Rusça melez sözcük *imildešica* kız süt kardeşler ve erkek süt kardeşler için Tatarca sözcüğün teknik bir terim olarak kabul edildiğini göstermektedir. Sonuç olarak bu sözcük Ruslar tarafından tercüme edilmeden bırakılmıştır ama Rusçada yer alan eril ve dişil adların sistemine uygun hale getirilmiştir.

Bu rütbe ve unvan Kasım Hanlığında yaşamını sürdürmüştür. Biz Uraz-Muhammad’ın tahta oturmasının bir görgü tanığı betimlemesini Tatar tarihçi Qādir-’ Alī-bek’e borçluyuz, 1600’de Kasım Hanı: *barča uluğ vā kičik akābir, mulla vā kādħudā-yi ahl-i islām-i jamā’ at hādir erdilār, du’ā vā*

onu hatalı bir biçimde “compagnon d’idéal, fidèle, de *emel*” olarak yorumlar (s. 189, 282).

¹⁶ *Slovar’ russkogo jazyka XI-XVII vv.*, vypusk 6, Moskova 1979, s. 230.

¹⁷ *Prodolženie Drevnej Rossijskoj Vivliofiki XI*, s. 130-132 *apud* Vel’jaminov-Zernov, *Issledovanie II*, s. 439.

¹⁸ *Prodolženie Drevnej Rossijskoj Vivliofiki XI*, s. 158 *apud* Vel’jaminov-Zernov, *Issledovanie II*, s. 440.

tanā qıldılar, vā qaraçuwlari, atalıq emildäsläri hān hađrätläriining üstünä niğärlar qıldılar. “Bütün büyük ve küçük tanınmış kimseler, mollalar ve islam toplumunun temsilcileri hazır bulundular, dualar ve övgüler yaptılar, ve onun (yani hanın) *qaraçuw*’ları (= en önemli boyların liderleri), özel öğretmenleri ve süt kardeşleri onun üzerine para saçtılar.”¹⁹

Modern Türk dilleri içinde sadece Tarançi lehçesi (*ämildäş*) ve Modern Uygurca (*imildaş*) bu terimi korumuştur.²⁰

4. Bütün veriler açıkça *emildäş* teriminin çoğunlukla Cuci *ulusu* (başka bir deyişle, Kırım, Kazan, Nogaylar ve Kasım) bölgesinde kullanılmış olduğunu göstermesine rağmen, Çağatay *ulusunda* da bir dereceye kadar biliniyor gibi görünmektedir. Çağatayca metinlerde *emildäş*’in görüldüğü tek yer *Bāburnāmā*’dır. Husrāv Šāh Mas‘ūd Mīrza’yı yakalattı ve *közläriğä ništar salıp kör qıldı. Bir neçä kökaldäş ämildäş vā bayrisi Sultān Mas‘ūd Mīrzanī alip ... Käşğa keldilər.* “Gözlerini neşterle deşerek kör etti. Onun erkek süt kardeşlerinden ve hizmetçilerinden bazıları Sultān Mas‘ūd Mīrzanī aldılar ve Käş’e gittiler.”²¹ *Ämildäş* sözcüğü *Bāburnāmā*’yi çevirenler tarafından birkaç kez yanlış yorumlanmıştır. Çağatayca metinlerde bu sözcük için başka bir veri olmadığından bu durum oldukça anlaşılabilir ve Cuci’nin *ulus*’unda onun kullanımına gönderimde bulunduğu veri Türkolojide oldukça dolaylı bilinmektedir. Örnek olarak Arat sözcüğün Moğol kökenli olan (*emegel*) Çağatayca *imil*, *imel* “eyer”den türediğini belirtmektedir ve *ämildäş*’i “hempâ, arkadaş, eyerdaş” olarak

¹⁹ Qādir-‘Alī-bek tarihsel kitabını 1602’de yazdı. Kitabın özgün adı bilinmiyor, ama Rus edebiyatında *Sbornik letopisej* olarak biliniyordu, yani bu başlık altında Berezin tarafından ilk düzenlemeden beri “Kroniklerin derlemesi” olarak biliniyordu. Çoğunlukla Rašid ad-Dīn’s’in Farsça *Jāmi’ at-tawārīh*’inin bir tercümesidir, ama kitabın son kısa bölümü kaynak değer parçalarını içermektedir, dolayısıyla Uraz Muḥammad’ın tahta oturduğundan yukarıda bahsedilmiştir. Bu ayrıntı için bk. I. N. Berezin, *Sbornik letopisej. Istorija mongolo-tjurkov, na tatarskom jazyke*, Kazan’ 1854, s. 168 ve ayrıca bk. Vel’jaminov-Zernov, *Issledovanie II*, s. 407.

²⁰ Tarançi sözcüğü için bk. Radloff, *Wb.* I, s. 957-958, Modern Uygurca *imildaş* için bk. G. Jarring, *An Eastern Turki- English Dialect Dictionary*, Lund 1964, s.140 ve aynı yazar, *Wörterverzeichnis zu G. Raquettes Ausgabe von Täji bilä Zohra*, Lund 1967, s. 28. The Baraba *ämaldäş* “der Gefährte” (Radloff, *Wb.* I, s. 951) yukarıdaki sözcüklerle ilgili değildir. O *ämäl*’in “deed” (< Arapça *amal*) bir türevidir. Ayrıca Kazan Tatarcasında, Tarançi şivesinde, Kırım Tatarcasında ve Azericede de bulunmaktadır (Radloff, *Wb.* I, s. 950).

²¹ *Bābar-nāma* 58b, 11. 3-5.

çevirmektedir.²² Bu yorum Şeyh Süleyman ve Pavet de Courteille'in eski bir hatasına kadar uzanmaktadır ve Arat da bu sözcükleri Şeyh Süleyman'dan almıştır. Moğolca *eme'el*'den gelen ve *Senglah*'ta açıklanan Çağatayca bir sözcük “emäl” bulunmaktadır, ama bunun “göğüs” anlamına gelen *ämil*, *emil*'den oluşan Bâbur'un *ämildäs* ya da *emildäs*'iyle bir ilgisi bulunmamaktadır.²³ *Kökäldäs ämildäs* öbeği binominal (iki adlı) dir. Her ikisi de “süt kardeş” anlamına gelmektedir.

5. *Ämildäs*'e benzeyen *kökäldäs* terimi birkaç kez yanlış yorumlanmıştır. Hataların temel sebebi biçimsel ve anlamsal açıdan benzer olan başka bir Türkçe sözcüğün varlığına dayanmaktadır. *Köngüldäs* adında Türkçe bir sözcük bulunmaktadır. *Köngüldäs* sözcüğü “samimi, candan arkadaş”, yani kelimenin tam anlamıyla “kalp arkadaşı / gönül dostu” anlamına gelmektedir. Bu sözcük, 11. yüzyılda Kāšgārī'nin sözlüğünde açıklanmıştır ve Kazakça, Kırgızca, Türkçe gibi modern dillerde eski bir sözcük olarak varlığını sürdürmektedir.²⁴ Çağataycada hem *kökäldäs*, *kökältäs* “süt kardeş” hem de *köngüldäs*, *köngültäs* “samimi arkadaş” iyi bilinmekteydi ve bu iki sözcük sonraki araştırmacılar tarafından sık sık karıştırılmıştı. Ancak bir metinde, sözcüğün kesin, net anlamıyla ilgili olarak bir ipucu olmasa bile bu iki terimi ayırt etmek kolaydır: *kökäldäs* her zaman söz içi (medial) *kāf* ile yazılırken *köngüldäs nün* + *kāf* ile yazılır. Elbette bu sadece Çağatayca metinler için geçerlidir. Osmanlıcada sadece *köngüldäs*

²² R. R. Arat, *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi. Babur'un Hâtratu* II, Ankara 1946, s. 623-624.

²³ *Sanglah*'ta (115r 4) *emäl*'i (bi-lugat-i moğüli zīn başad ki ānrā bi-ārabī sarj nāmānd” bulmaktayız ve bu sözcük *eyer* anlamına gelmektedir. *Senglah*'ta açıklanan Moğolca kökenli bu Çağatayca sözcük, Pavet de Courteille'in sözlüğünden (PdC, s. 137) ya da Şeyh Süleyman'ın sözlüğü (ŞS, s. 61) *Senglah*'ın özetinden doğrudan alınmıştır. Diğer yandan Pavet de Courteille *emäldäs* “camarade de selle, compagnon” (aynı yer) adında bir sözcük vermektedir. *Bāburnāmā*'nin yukarıda işlenen yere gönderimde bulunduğu için onun *ämildäs* “süt kardeş” sözcüğünü yanlış yorumladığı ve hatalı olarak onu *emäl* “eyer” sözcüğüne bağladığı açıktır. Pavet de Courteille'in hatası Şeyh Süleyman tarafından tekrarlanmıştır (aynı yer, *emäldäs* “hempâ, arkadaş, eğerdaş”).

²⁴ Kāšgārī: Wa min hādā yuqālu “*köngüldäs* (كُنْكَدَشْ)” ay muşāhibu'l-qalbi. Li-anna'l-qalba ismuhu “*köngül* (كُنْكَ)” (Rif'at, cilt I, s. 341; Atalay, cilt I, s. 407). — Kazakça *köñildes joldas* “dotnym nöchör (yakın arkadaş)” (*Kazach-mongol tol'*, Ulaanbaatar 1977, s. 158), *köñüldös* “der Freund” (Radloff, *Wb.* II, s. 1239), Kırgızca *köñüldös* 1. “ljubjaščij: ljubimyj, vozljublennyj, vozljublennaja”, 2. “intimnyj drug, blizkij serdcu čelovek” (*KiRS*, s. 424). Türkçe *gönüldeş* (eski) “rödsvennyje düşi; edinomýslenniki; ljúdi odinákovyh želánij (vkúsov *it.p.*)” (*TurRS*, s. 347); Eski Osmanlıca veri için bk. *Tarama Sözlüğü* III, s. 1766.

sözcüğü bilinmektedir. Bu sözcük, Osmanlıca yazım kurallarına uygun olarak *kāf* ile yazılmaktadır.²⁵

Aslında *kökäldäş* tipik bir Türkçe-Moğolca melez sözcüktür. Onu Türkçe yapan *-däş* biçimbirimidir. Temel sözcük *kökäl* Moğolca kökenlidir. O, 13. yüzyılda İlhanlılar devletinde ortaya çıkmıştır. Ama bize öncelikle *kökäl* sözcüğünün Moğolca artalanını incelemek için izin verin. Moğolcada yaygın kullanılan bir isim-fiil bulunmaktadır: **1.** *kökü(n)*, *köke(n)* (Halha Moğolcasında *chöch*) “kadın göğsü, meme” **2.** *kökü-* (Halha Moğolcasında *chöchö-*) “göğsü emmek”²⁶ Ordos’ta biz, *Gö^kχö* “mamelle, pis, tétine, trayon; pénis des petits garçons; éminence arrondie à la surface d’un objet” ve *Gö^kχö-* “sucrer le sein, la mamelle” ve Kalmuk’ta *kökη* “zitzen, brüste” ve *kök^öχe*, *kök^ö* “saugen” sözcüklerini bulabiliriz.²⁷ Klasik Moğolcada *kökü-* sözcüğünün çok sayıda türevi bulunmaktadır. Bu yüzden *kökübci* “bel altı (under-waist); sütyen”, *kökügil* “süt çocuğu”, *kökügül-* “emzirmek” (*kökü-* sözcüğünün ettirgen biçimi), *kökügülge* “emzirme işi”, *kökügüli* “süt çocuğu, süt kuzusu”, *kökülte* “kökümek işi; bebekleri beslemek ya da sakinleştirmek için göğüs, meme”. Bir “sütanne” *kökügülügsen eke* ya da *kökülte eke* ile ifade edilir.²⁸ Birçok türev arasında biz *kökel* sözcüğünü de bulduk. **1.** “rond, globe, peloton, boule”, **2.** “globuleux, sphérique, mis en peloton”, **3.** “mamelle”.²⁹ Açıkçası temel anlam “kadın göğsü”dür, “çember, yuvarlak,

²⁵ En yaygın hatalardan biri *köngüldäş*’in “süt kardeş” olarak yorumlandığı zamanlarda ortaya çıkmaktadır (Örneğin Radloff, *Wb.* II, s. 1238; Zajaczkowski, *Sufiksy*, s. 37). Menges (*MMX*, s. 37) başka bir hata yapar: O, Çağataycada “süt kardeş” ve “samimi arkadaş” için *köñültaş* adında sadece bir sözcük bulunduğunu düşünür. Buna rağmen bu durumda sözcüğün neden Osmanlıcada (كوكلتاش) biçiminde yazıldığını yani *n*’yi göstermek için neden *kāf*’e başvurulduğunu açıklayamaz. *Kökäldäş* sözcüğünün varlığından haberi olmadığı için mantıksız bir fikir ortaya atmıştır. Bu sözcük yanlış bir sesletim aracılığıyla Farsçadan ödünçlenmiş olmalıdır. (“hat das Neupersische die falsche Aussprache *kükaltäş* (-däş).”). Farsça *kükaltäş* sözcüğü için ileriki bölümlere bakınız.

²⁶ Lessing, s. 483; Kowalewski III, s. 2624, 2627.

²⁷ H. Mostaert, *Dictionnaire ordos I*, Peking 1941, s. 269; G.J. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935, s. 237. — Ramstedt, Türkçe *kök* “root, origin” ve Osmanlıca *kökün* “fatherland, homeland” ile Moğolca sözcükler arasında olası bir bağlantıyı ileri sürmüştür. Osmanlıca *kökün* *kök* ile bağlantılı olabilir, ama Moğolca *kökü* ve Türkçe *kök* arasındaki ilişki anlamsal zorluklardan dolayı kanıtlanamaz.

²⁸ Lessing, s. 483.

²⁹ Kowalewski III, s. 2626. Kalmuk’ta *ü*’lü biçim şöyledir: *kökül* “grudnój” (*Kalmycko-russkij slovar*, Moskova 1977, s. 313).

küre” anlamları, benzerlikten yola çıkarak anlam aktarması sonucu gelişmiştir.

Moğolca *köken*, *kökün* sözcüğü ve ailesinin Altay dilleri içinde geniş bir artalanı vardır. Bu sözcük, Cürçen’de (*hüh-hün* “kadın göğsü”) ve Mançuda (*huhun* “göğüs”), bilinmektedir, ve neredeyse bütün Tunguz dilleri sözcüğü ve onun türevlerinin çoğunu bilmektedir.³⁰ Aynı kök, *kögüz* ve onun değişkeleri için herkesçe bilinen Türkçe sözcüğün kökünü biçimlendirmektedir.³¹ *Kökräk* ile aynı derecede bilinen bir diğer terim, *kögüz* gibi **kök*’ün türevi olabilir. Ama birileri Clauson’un “*Kögüz* ile nasıl bağlantı kurulabileceğini görmek zordur.” görüşünü kabul edebilir.³² Herhalde *kökräk* *kögüz*’den daha yaygındır, ama birkaç Türk dilinde iki biçim de neredeyse aynı anlama sahiptir (Karaimcede *kökräk*, *kökis*; Özbekçede *kükräk* *küks*; Doğu Türkçesinde *kökräk*, *köksä* / *kökäs*; Türkmencede *kükräk*, *gövüs*).

äm- / *em*’in türevleri, “süt kardeş”i (*ämigdäš*, *ämčäktäš*, *ämildäš*) belirtmek için *-däš* biçimbirimi karşılanabildiği için **kök* kökünün türevlerinin aynı terimi belirtmek için adları biçimlendirmede aynı şekilde kullanılabilirdiği doğru olarak varsayılabilir. Ama aslında **kökräktäš* ya da **kögüzdäš* belirtilemez, biz *kökürdäš* adında *Tercüman*’ın Leiden nüshasında Kıpçak söz varlığında sadece bir tane belirsiz sözcüğe sahibiz. Bu sözcük için yapılabilecek en mantıklı açıklama sözcüğün **köküräkdäš*’ten geldiğidir. *K*’nin yokluğu ya lehçe ile ilgili bir olgudur ya da büyük bir olasılıkla sadece yazım hatasıdır.³³

³⁰W. Grube, *Die Sprache und Schrift der Jučen*, Leipzig 1896, s. 93; E. Hauer, *Handwörterbuch der Mandschusprache*, Wiesbaden 1952-55, s. 461; *Sravnitel’nyj slovar’ tunguso-man’čžurskich jazykov* I, Leningrad 1975, s. 254-255 (*uku* I sözcüğü altında).

³¹*Kögüz* ve değişkeleri için bk. Clauson, *EDT*, s. 714.

³²Clauson, *EDT*, s. 712.

³³ Kıpçakça *kökürdäš* (كُورْدَاش) “al-aḥ min al-riḏā’ati (süt kardeş) (M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894, s. ۳۲, 7). Houtsma, *kökältäš* ile ilgili olduğu konusunda doğru düşünmüştür (s. 100). Kuryšzanov hatalı bir biçimde sözcüğü Kazakça *kökä* “ağabey” ile ilişkilendirmiştir (*Issledovanie po leksike starokypčakskogo pis’mennogo pamjatnika XIII v. - “Tjurksko-arabskogo slovarja”*, Alma-Ata 1970, s. 148), Clauson sözcüğü **kögüzdäš* biçiminde düzeltmiştir (*EDT*, s. 714). Bu düzeltme akla, mantığa uygun olmayan, gelişigüzel bir düzeltmedir. Çünkü *kögüz*’ün Kıpçakça eşdeğerleri her zaman *s* ile yazılır ve sesletilir (Codex Cumanicus: *kögüs*, *kövüs*, Ibn Muḥannā: *kögüs*, vb.), sonuç olarak *rā* harfi *kökürdäš*’te *zā*’ya dönüştürülemez.

Diğer yandan *Bāburnāmā*'de yukarıda bahsedilen *kökäldäş* biçimiyle sık sık karşılaşmaktayız. Bu sözcük, Moğolca *kökel* “göğüs” + Türkçe *-däş*'in birleşimiyle oluşmuştur. *Kökel* sözcüğünün kendisi Türkçeden alınmamıştır, sadece bir tek veri olarak *kökäl*'in “sütanne” anlamına geldiği *Senglaḥ*'ta bulunmaktadır. *Kökel* sözcüğü Moğolcada hiçbir zaman bu anlama sahip değildir. Dolayısıyla *Senglaḥ*'ta verilen anlam, sadece *kökältäş* sözcüğünün anlamının kuramsal olarak soyutlanmasının sonucu olabilir.³⁴ *Kökältäş* sözcüğü, neredeyse bütün Çağatay sözlüklerinde açıklanmaktadır.³⁵

Çağatayca *kökältäş* sözcüğü Farsçaya girmiştir. Nevaî, *Muḥākamat al-luğatayn*'de Farsların *süt kardeş* demek için Türk dilini kullandığından (*kökältäşni türkkä til bilä derlär*) bahsetmektedir.³⁶ Aslında *kükältäş* Farsça sözlüklerde açıklanmıştır,³⁷ ayrıca başka bir sözcük, *kūka* da “süt kardeş” için gösterilmiştir. Bu *kūka*'nın ne olabileceğini değerlendirmek gerekirse, sözcüğün (كوكه) üç anlamının da verildiği en iyi Farsça sözlüklerden biri olan *Burhān-i Qāti*'ye bakmak gerekmektedir. 1. “baykuş” 2. “süt kardeş” 3. “yuvarlak küçük bir kek”³⁸ Öncelikle biz buradaki iki eşesli sözcük arasındaki farkı bilmeliyiz: “baykuş” sözcüğü *küküh*, *kūkan*, *kūkanak* gibi yansmalı sözcükler grubuna aittir ve bunların hepsi “juğd” yani “baykuş” anlamına gelmektedir.³⁹ Üçüncü anlama gelince, o çok tartışmalıdır, çünkü Türkmencede aynı anlama sahip olan *kökä* sözcüğü bulunmaktadır.⁴⁰ Farsça

³⁴ *Kökältäş* (كوكلتاش) “birādar-i riḍā’ī” yani “süt kardeş” (*Sanglaḥ* 308r 9-10). Şeyh Süleyman’ın *kökäl*'i “emdirici, süt verici, rizâ’e, mekîden, şîrhor, köke” (ŞS, s. 260) ayrı bir önem taşımamakta, *Senglaḥ*'a kadar uzanmaktadır.

³⁵ *Abuşqa*'da, Pavet de Courteille'de, Zenker'de, vb.- Şeyh Süleyman’ın *kökältäş*'i “süt karındaş, zâ’î şîrhore” (ŞS, s. 260) *kökältäş* için bir baskı hatası olmalıdır.

³⁶ R. Devereux, *Muḥākamat al-luğatayn by Mîr’ Alî Şîr*, Leiden 1966, s. ۱۰, 3. Devereux, sözcüğü yanlış bir biçimde *köyültaş* olarak yorumlamıştır (s. 18).

³⁷ Vullers II, s. 919; Steingass, s. 1063.

³⁸ Farsça *kūka* “bi-ma’nā-yi küküh ast ki juğd bāsad, va ān parandā īst manhūs, va bi-turkī birādar-i riḍā’ī-rā güyand ya’nī dar ṭiflī bā ham šîr ḥurdā bāsad, va qurş-i nān-i küçik-rā ham mîgüyand” (*Burhān-i Qāti* Tihirān 1341, s. 968). Aynıısı *Burhān-i Qāti*'nin 18.-19. yüzyıl Osmanlıca çevirisinde bulunabilir (*Tarama Sözlüğü* IV, s. 2767).

³⁹ Vullers II, s. 919; Steingass, s. 1063. Farsça sözcükler Osmanlıcadan ödünçlenmiştir: *kūken*, *kūke* “white owl, barn owl, screech owl, *stryx flammea*” (Redhouse, s. 1599).

⁴⁰ Türkmencede *kökä* 1. “kolobók (nebol’šaja kruglaja lepěška, kotoruju pekut v tamdyre dlja detej)” 2. “peçén’e” (*TurkmRS*, s. 412). *Kūke*'nin “küçük ekmek” Osmanlıcada gerçekten bulunup bulunmadığı belirsizdir (*Tarama Sözlüğü* IV, s.

sözcük, Moğolca ya da Türkçeden ödünçlenmiş bir sözcük olarak kabul edilebilir. Sonraki durumda Türkmençe *kōkā*'nin Moğolca kökenli olduğu varsayılabilir. “Küçük yuvarlak bir kek” anlamına gelen Moğolca *kōkā* açıklanamamasına rağmen anlamsal genişleme “daire, çember, yuvarlak nesne” → “yuvarlak bir kek” anlaşılabilir. Doerfer, bu Farsça sözcüğün doğrudan Moğolcadan ödünçlendiğini düşünmektedir.⁴¹ Her ne kadar doğru olsa da Farsça *kūka*'nın ikinci anlamı zorunlu olarak Moğolcaya bağlanmalıdır. Doerfer, bu sözcüğün aslında sadece “göğüs” anlamına geldiğini düşündüğü için doğru yoldadır.⁴² Farsçadaki anlamsal genişlemenin (“göğüs” → “süt kardeş”) Çağataycadaki ile (*kōkāl* “göğüs” → “sütanne” *Senglah*'ta) benzer olduğunu ekleyebilirim. Yani her iki durumda da anlamsal değişme, *kōkaldāš* sözcüğünün etkisi altında gerçekleşmiş olmalıdır. Farsça *kūka* “süt kardeş” (ve Çağatayca *kōkāl* “sütanne”, yukarıda bahsedilmiştir) gerçekten vardysa, bir zamanlar yaşayan sözcükler ya da varlığını bilgili sözlükbilimcilerin yorumlarına borçlu olan kitap biçimleri kesinlikle bir sonuca varamaz. Ben ikinci olasılığa sıcak bakıyorum.

6. *Kōkaldāš* teriminin kullanıldığı coğrafyayı dikkatle inceleyince yukarıdaki ad verilerek gösterilen terimin “süt kardeş” işlevini ve sosyal rolünü araştırmaya başlayabiliriz. Onlar sıklıkla 13. yüzyılın ikinci yarısında, İlhanların ülkesinde hanların sırdaşları, dert ortakları olarak ortaya çıkarlar. 1284'te Aḥmad Tākūdar'ın süt kardeşi Toğay'dan bahsedilir: *Ba'd az ān 'Alīnāq ba Yasār-oğul va Toğay kūkaltāš-i Aḥmad bi-manqalāy az Qazvīn ravān šud* “O zaman 'Alīnāq, Yasār-oğul ve Toğay ile birlikte, Aḥmad'in süt kardeşi Qazvīn'i öncü olarak bıraktı.”⁴³ Aynı yıl içinde, Arğun hapisteyken onun adamlarından biri Buqa amīr, onu serbest bırakmak istedi: *Ba'd az ān amīr Bōrālīgū-rā kī kūkaldāš-i Arğun būd bi-hamīn maslahat bi-ḥidmat-i ū firistād*. “O zaman amīr (yani Buqa) Arğun'un süt kardeşi olan Boralīgu'yu aynı konuda hizmetine gönderdi.”⁴⁴ 1291'de Arğun'un ölümünden sonra kraliyet prenslerine onları bilgilendirmek için elçiler gönderildi: *va rūz-i dīgar Tāytāq pisar-i Qūbāy-nōyān (-rā) kī kūkaltāš-i Abāqā-ḥān būd va ū amīr-i ōrdū-yi Aḥmad bi-ḡānib-i Bağdād ravānā gardānīdand bi-talab-i šahzādā Bāydū*. “Ertesi gün Abāqā-ḥān'ın süt kardeşi olan Qubay-noyan'ın oğlu Taytaq ve Aḥmad'ın kampının lideri, kraliyet prensi Baydu için Bağdat'a gönderildi.”⁴⁵ 1297'de Amīr Qutluğ-šāh tarafından bastırılan

2767), çünkü yapılan tek atıf *Burhān-i Qāti'nin* Osmanlıca çevirisidir (bk. yukarıdaki 38. not).

⁴¹ Doerfer, *TMEN I*, No. 344 (s. 482).

⁴² Aynı yerde.

⁴³ Alizade, s. 179; Arends'in Rusça çevirisi için bk. s. 106.

⁴⁴ Alizade, s. 187; Arends'in Rusça çevirisi için bk. s. 111.

⁴⁵ Alizade, s. 227; Arends'in Rusça çevirisi için bk. s. 130.

Amir Nawrüz isyanı Gâzân-hân'a bildirildi: *çün bi-Nawşahr rasîd ilçiyân başarat âvardand az pîş-i Qutluğ-Şâh ki Nawrüz jang kard va munhazim şud va Bûrilja kûkaltâş-i Tögânjüq-râ âvard.* "O (yani Gâzân) Nawşahr'a vardığında, Qutluğ-şâh'ın elçileri, Nawrüz'un savaş teklifi sunduğu ve kaçırıldığına ilişkin iyi haberler getirdi ve o (yani Qutluğ-şâh) yanına Toğançuq'un erkek süt kardeşi (ya da kız süt kardeşi?) Bûrilja'yı götürdü."⁴⁶ Süt kardeşlik, Çağatay ulusunda da bilinmekteydi. 14. yüzyılda Tuğluq-Temür'ün oğlu Hiđir-Hoja hân, on iki yaşında Kâşgar'dan kaçmıştır. Ona eşlik edenler arasında Čalıš Sayyadî'nin içinde yer aldığı farklı insanlar bulunmaktaydı ve onun oğulları da *quşçî* lakabıyla *amîr* olmuştur. Ancak onlar aynı zamanda *kökaldâş* olarak adlandırılmaktadır.⁴⁷ Haydar Mîrza, *Ta'rih-i Raşîdî*'de *kökaldâş* grubunda yer alan birçok insandan bahsetmektedir (bütün veriler 16. yüzyılın yaklaşık ortalarına kadar götürmektedir): *Kökaldâş* Şâh-Dânâ, Mîrza Abû Bakr'ın vekilini belirtmektedir. Eski bir Moğol amiri olan *Allâh Qulî k.*; *Amîr Qanbar k.*, Tibet'teki Nubra vilayeti ona emanet edilmiştir; *Ĥuş Râ'i k.*, yazarın babasının *amîr*'i, Mîrza Muĥammad Ĥusayn Qurkân; *Ĥuş-kildi k.*, bir askeri bölüğün lideri.⁴⁸ Haydar Mîrza'nın onlar hakkında yazdığı ilginç şeyler şöyledir: "Orada benim yanımda yüzden fazla adam kaldı; onların hepsi, savaşta kendilerini sık sık gösteren, taburların cesur asker ve komutanlarıydı. Bunların görevleri kendilerine miras olarak kalmıştı ve bu insanlar *yulduş*'u kazanmıştır. Aynı zamanda bunların her biri *amîr* unvanıyla doğmuştur. Bunlardan bazıları benim (süt) kardeşlerimdi ve *kökaldâş* olarak adlandırılırlardı; bu yüzden onların başkaldırmasına düşünmek için bir nedenim yoktu."⁴⁹

Süt kardeşler, Timur devletinin toplumunda da önemli bir rol oynamıştır. Kûkaltâş 'Alâ'u'd-Dîn 'Alîka, 15. yüzyılın başında Horasan'da ordu kumandanıydı.⁵⁰ Amîr Şâh-Malik, Timur'un ve oğlu Şâhrûĥ'un saltanatı süresince etkisi büyük olan bir kumandandı. Onun ailesi, birlikte (*hamzâdî*) doğduğu ve süt kardeşleri (*kûkaltâşî*) olduğu Timur'un atalarıyla

⁴⁶ Alizade, s. 318; Arends'in Rusça çevirisi için bk. s. 178-179. Arends'in çevirisinde "Buluče (yani Bûrilja) privel moločnogo brata Tugačuk". Bana göre, Nawrüz'un hanımı ve Abâga-hân'ın kızı Toğançuq'un erkek ya da kız süt kardeşi Bûrilja'yı götüren Qutluğ-şâh'tı. Bûrilja ile ilgili ise başka bilgimiz yoktur.

⁴⁷ Elias-Ross, s. 51-52. Haydar Mîrza'nın kitabını çevirenler, normalde *kökaldâş* olarak okunması gereken sözcüğü *Kukildâsh* biçiminde verirler.

⁴⁸ Elias-Ross, s. 319, 321; s. 307; s. 422; s.165; s. 185, 187.

⁴⁹ Elias-Ross, s. 459.

⁵⁰ J. Aubin, *Deux sayyids de Bam au XVe siècle. Contribution à l'histoire de l'Iran timouride*, Wiesbaden 1956, s. 42, 44 (n. 2). Aubin de çok yapılan bir hataya düşmüştür. O sözcüğü *göjültâş* olarak yanlış yorumlamıştır (Metinde aynen böyle!).

ilişki içindeydi.⁵¹ Bu yorumdan belli seçkin ailelerin geleneksel olarak süt kardeşlik yarı-akrabalık ilişkisiyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır, başka bir deyişle aynı sütanne tarafından beslenen her iki ailenin aynı yaştaki çocukları gibi. Bu yüzden sütannenin sadece oğlu ya da kızı *kökäldäş* değildi. İki asil çocuk da birbirinin *kökäldäşi* olabilirdi. Çünkü onların ortak bir sütanneleri vardı. Süt kardeş bağı, her zaman ömür boyu sürmüştür. Derecedeki bu düşüş, sırdaşlar olarak onların en seçkinlerine hizmet vermiştir. Şams al-Ḥusn'un tarihsel çalışmasının bir başka yerinde, süt kardeşlerin en karakteristik özelliğinin koşulsuz sadakat ve lorduna bağlılık olduğunu öğreniyoruz. Şāhruḥ, bir diplomayı değiştirdiği için Sa'īd Hoja'yı yakalarken onun (S. H.) merhametli, sadık müşterilerinden ve uysal süt kardeşlerinden (*muḥlişān-i muşfiq va kūkaltāşān-i muvāfiq*) biri olduğundan bahsetmiştir.⁵²

Ḥondamīr, Mīr 'Alī Šīr Navā'ī'nin ailesi ve Timurlu 'Umar-Şayḥının torunları arasında süt kardeşlik (*kūkaltāşī*) bağı olduğunu bildirmektedir.⁵³ Marwārīd'e göre, Mīr 'Alī Šīr, Ḥusayn Bayqara ve ünlü Timurlu yönetici süt kardeşlerdi.⁵⁴

905 / 1500'deki *Aḥsan at-tawārīḥ*'te güvenilir Amīr Muḥammad Qāsim, *kūkaltāş* alias Muḥammad'ten Ḥusayn Bayqara'nın oğlu olan Ḥusayn Mīrzā'nın sırdaşları olarak bahsedilmektedir.⁵⁵ 913 / 150'de biz, Bābur'un kızkardeşi Ḥurramšāh Sulṭān'ın hizmetinde olan *kūkaltāş* Qanbar Mīrzā'nın adını duyarız.⁵⁶

Bābur sık sık çalışmasında erkek ve kız süt kardeşlerden bahsetmektedir. Burada, sayılardan birini belirtmek yeterli olacaktır. Muḥammad Ḥusayn Mīrza'nın süt kardeşi Töläk kökältāş: *Mīrza-ḥānnīng kökältāşī Töläk-kökältāş ekändür*.⁵⁷ Bu örnek, *kökältāş* ya da *kökältāş* teriminin onu taşıyan kimseye doğrudan yüksek rütbe veren adların daimi bir parçası olduğunu göstermektedir.

⁵¹ Roemer, *Şams al-Ḥusn*, s. 69 (93a).

⁵² Roemer, *Şams al-Ḥusn*, s. 77 (103a-b). Roemer, kendisinden önce birçok insanın yaptığı gibi sözcüğü hatalı olarak *köjūltāş*'tan getirmektedir (s. 69, n. 3).

⁵³ Ḥondamīr, Bombay Baskısı, cilt. III³, s. 217 *apud* V.V. Bartol'd, *Mīr Alī-Šīr i politiĉeskaja žizn*: *Soĉinenija* II/2, Moscow 1964, s. 212. Barthold, bu sözcüğün (*kūkaltāşī*) *köjūltāş*'tan gelip gelmediği konusu üzerinde durmamaktadır. O sadece bu sözcüğün her zaman orta *kāf* ile işlendiğini vurgulamaktadır.

⁵⁴ H. R. Roemer, *Staatsschreiben der Timuridentzeit. Das Šaraf-nāmā des 'Abdallāh Marwārīd in kritischer Auswertung*, Wiesbaden 1952, s. 72 (43b, 10), 96 (27b, 6).

⁵⁵ Seddon I, s. 40_{15, 17}; II, s. 17 (İngilizce çeviri).

⁵⁶ Seddon I, s. 100₁₄; II, s. 45 (İngilizce çeviri).

⁵⁷ *Bābar-nāma*, f. 199b, 1-3. *Bāburnāmā*'de süt kardeşlikten bahsedilen diğer yerler: aşağıdaki sayfalar (ff.) 20b, 1-2; 25b, 12-26a, 2; 91b, 13-14.

16. yüzyılda Şeybani yönetimi altında olan Maveräünnehir’de *kökältäş*, adlara verilen bilinen bir unvandı.⁵⁸ Semerkant’ta anıtlardan biri, kurucusu 16. yüzyılda yaşamış olan ‘Alıka Kükaltäş Medresesi’ydi.⁵⁹ Şeybani hanı II. ‘Abdullah’ın (1583-1598) en iyi komutanlarından biri, Horasan’ın ele geçirilişinden sonra Herat valisi olan Mır Qul-baba kökältäş’ti. Farsça tarihsel çalışma olan *Ta’rîh-i ‘Ālamārā-yi ‘Abbāsī*, bu kişiyle ilgili olarak süt kardeşliğin net bir tablosunu ortaya koymaktadır: “O, doğuştan Semarkantlıydı ve onun annesi çocuk ‘Abdullāh Han’ın sütannesiydi. Özbek, Çağatay örf ve adet hukukuna göre süt kardeş, *kökältäş* olarak adlandırılmaktadır ve Mır Qul-baba, ‘Abdullāh Han’ın *kökältäşi* olmuştu.⁶⁰ Bu açıklama, süt kardeşliğin, köklerin kabile varoluşuna kadar uzanan zamanlarda yaşayan bir kurum olduğunu açıkça göstermektedir. Diğer yandan bu durum, süt kardeşliğin toplumsal gelişimde etkili bir araç olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, toplumsal devinimin yaygın görüldüğü zamanlarda ortaya çıkan birkaç durumdan biriydi.

Yüksek mevkili kimse olarak nitelendirilen *kökältäş* 17. yüzyılda Buhara Hanlığında yaşamayı sürdürmüştür. Buhara Mahkemesi’nin rütbe sahibi ve yüksek rütbeli kimseler için öne sürdüğü tez, şunları belirtmektedir: “Dört makam daha bulunmaktadır: hatip (*vā’iz*), küçük *kökältäş* (*kükaltäş-i ħurd*), *yasāvul-maħram* ve gece bekçisi (*tun-qatar*).”⁶¹ Maalesef, bu kişilerin görevleri hakkında herkesin bilgi sahibi olduğu düşünüldüğü için hiçbir bilgi verilmemiştir.

7. Özetle, kabile düzeyindeki toplumlarda yarı-akrabalık ilişkisini anlatan süt kardeşlik, 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu ve sonraki devletlerde belli bir ölçüde kurumsallaşmıştır. Han’ın ailesindeki kız, erkek süt kardeşler ve asil lordlar, onların asil kız ve erkek kardeşlerinin sırdaşları oldu. Moğol İmparatorluğunun batı bölümlerinde yani Kırım, Kazan, Kasım ve Nogay toplumunda arı Türkçe terim olan *emildäş* bu amaçla kullanılmıştır. Oysa İlhanlılar İrani’nda, Çağatay ulusunda, Timur Devleti’nde, Şeybani dönemindeki Maveräünnehir’de ve Janid Bokhara’da Türkçe-Moğolca melez terim *kökäldäş* yaygın olarak kullanılmıştır.

⁵⁸ Örnek olarak 1546’da Amır Muħammadı Kükaltäş (Čechovič, *Sam. dok.*, s. 618, 337, 367), Amır Nizām ad-Dīn Anāğ Kükaltäş (Čechovič, *Sam. dok.* s. 615, 334, 363).

⁵⁹ Čechovič, *Sam. dok.* s. 386, n. 49.

⁶⁰ R. M. Savory, *History of Shah ‘Abbas the Great (Tārīk-e ‘Ālamārā-ye ‘Abbāsī) by Eskandar Beg Monshi*, Boulder, Colorado 1978, cilt II, s. 735. Aynı kişiye gönderimde bulunan diğer yerler s. 691, 706, 727, 729, 731, 734.

⁶¹ A. B. Vil’danova, *Podlinnik Bucharskogo traktata o činach i zvanijach: Pis’mennye pamjatniki vostoka* 1968 (Moskova 1970), s. 62 (95b, 10), 44 (Rusça çeviri).

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- Alizade A. A. Alizade, ed., *Fazlullach Rašid-ad-din, Džami-at-tavarich (Sbornik letopisej)*, tom III, Baku 1957.
- Atalay B. Atalay, *Divanü luğat-it-türk tercümesi I-III*, Ankara 1939-1941. *Bábar-náma* A. Beveridge, *Bábar-náma*, London 1922.
- Brockelmann, OTG C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- Clauson, EDT Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Čechovič, Sam. dok. O. D. Čechovič, *Samarkandskie dokumenty XV-XVI vv.*, Moskova 1974.
- Doerfer, TMEN G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden 1963-1975.
- Elias-Ross N. Elias -- E. Denison Ross, *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlát. A History of the Moghuls of Central Asia*, London 1895.
- Gabain, ATG A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950. *KiRS Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskova 1965.
- Kowalewski O. Kovalewski, *Dictionnaire mongol-russe-française I-III*, Kazan 1844-1849. *KuRS Kumyksko-russkij slovar'*, Moskova 1969.
- Lessing F. D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley - Los Angeles 1960.
- Menges, MMX K. H. Menges, *Das Čayatajische in der persischen Darstellung von Mürzā Mahdī Xān*, Mainz 1956.
- PdC A. Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc-oriental*, Paris 1870.
- Radloff, Wb.W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*, Spb. 1893-1911.
- Redhouse J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890.
- Rif'at Ahmet Rif'at, *Kitāb-i Dīwān luğat at-turk I-III*, İstanbul 1333- 1335 / 1914-1916. *RKaS Russko-karakalpaksij slovar'*, Moskova 1968.
- Roemer, Šams al-ħusn H. R. Roemer, *Šams al-ħusn. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tāğ as-Salmānī*, Wiesbaden 1956.
- Seddon N. Seddon, *A Chronicle of the Early Šafawīs Being the Aħsanu't-tawārīkh of Hasan-i-Rūmlū I-II*, Baroda 1931, 1936.
- Sevortjan, ĖS Ė. V. Sevortjan, *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov I-III*, Moskova 1974, 1978, 1980.

- Steingass F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1892.
- ŞS Şeyh Süleyman efendi, *Luğat-i Çağatay wa Türkî-yî 'Uṡmānī*, İstanbul 1298 / 1881.
- Tarama Sözlüğü XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü I-VII*, Ankara 1963-1974.
- TaRS Tatarsko-russkij slovar'*, Moskova 1966.
- TurkmRS Turkmensko-russkij slovar'*, Moskova 1968.
- TurRS Turecko-russkij slovar'*, Moskova 1977.
- TuRSTuvinsko-russkij slovar'*, Moskova 1968.
- UzRSUzbeksko-russkij slovar'*, Moskova 1959.
- Vel'jaminov-Zernov V. V. Vel'jaminov-Zernov, *Issledovanie o Kasimovskich carjach i carevičach I-IV*, Spb. 1863-1887.
- Vullers J. A. Vullers, *Lexicon Persico-Latinum etymologicum I-II*, Bonnae 1855-1864.
- Zajączkowski, *Sufiksy* A. Zajączkowski, *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim*, Kraków 1932.